

947980

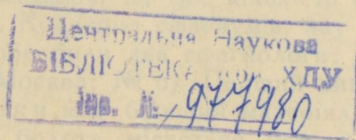
УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ПРИРОДИ
НА УКРАЇНІ

UKRAINISCHE NATURSCHUTZ KOMITEE

Окр. відб. з збірн. I „Охорона пам'яток
природи на Україні“ (Харків. 1927)

Є. ЛАВРЕНКО

ОПИС СФАГНОВИХ
ТА ГІПНОВО-ОСОКОВИХ БОЛОТ
КОЛИШНЬОЇ ХАРКІВЩИНИ

ХАРКІВ

1927

68

[902.6 (477) (082)]

Е. ЛАВРЕНКО

ОПИС СФАЛНОВИХ

ТА ЛІПНОВО-ОСОКОВИХ РОСЛИН

ХАРКІВ.

„Харків-Друк“. Третя Держдрукарня

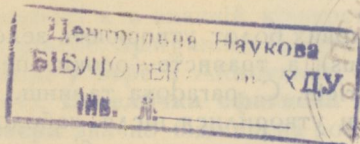
(кол. в-ва „Комуніст“)

Пушкінська вул., 31.

Укрголовліт 56.859.

:: Зам. № 3007. Тир. 400 прим.:::

ХАРКІВ
1937

Є. ЛАВРЕНКО

ОПИС СФАГНОВИХ ТА ГІПНОВО-ОСОКОВИХ БОЛОТ КОЛИШНЬОЇ ХАРКІВЩИНИ ¹⁾

Рослинність сфагнових та почасти гіпново-осокових болот у межах колишньої Харківщини має значний інтерес своїм північним характером.

Сфагнові болота містяться в межах другої піскової тераси річних долин. Вони на Харківщині займають дуже обмежені площі, взагалі не більше від 2-3 десятин. У більшості випадків площа сфагнових болот не перевищує кількох десятків кв. сажнів. Вони містяться в невеличких, округлих зниженнях, серед пісків. Найчастіше ці зниження оточує бір; в тих випадках, коли бір вже цілком знищено, *Sphagnetum*'и оточують безлісні піски, з відповідною рослинністю.

Мохове вкриття на сфагнових болотах утворюють різні види моху—*Sphagnum*, а трависте вкриття переважно осоки, переважно *Carex lasiocarpa* (почасти *C. teretiuscula*, *C. limosa* і деякі інші. Є. Лавренко, №№ 11, 12, 13, 15). Як показує вивчення стратиграфії відкладання цих болот, останні утворилися на місці невеличких дюнных озер або осокових болотець з купинами *Carex stricta* та водою. Сфагнум почав заболочувати ці мілкі водоймища з краю, утворюючи так звані „сплавини“, які плавають на поверхні води (Є. Лавренко, № 11, 12, 15; J. Sirjaev і E. Lavrenko, № 26).

Опріч сфагнових болот, що на Харківщині відомі в обмеженій кількості, мох сфагнум (що утворює на сфагнових болотах мохове вкриття) трапляється в межах піскової річкової тераси досить часто окремими невеличкими скупченнями, по берегу осокових болотець (з перевагою купини *Carex stricta*), у вільшаниках та по інших вогких місцях.

Як вище згадано, сфагнові болота це цілком північне суспільство, що в згаданому районі має південну межу свого поширення (див. карти). Проте, не зважаючи на це, кількість видів *Sphagnum*'у на Харківщині дуже значна. Колекцію сфагнумів, яку я зібрав (кілька десятків гербарних зразків), обробили два сфагнологи: акад. О. Фомин (Київ; № 22) та Н. Кац (Москва; № 6). Перший визначає 18 видів, а другий 12 видів (акад. Фомин мав більший матеріал).

Гіпново-осокові болота містяться теж у межах другої піскової річкової тераси, в тій її зниженій частині, яка межує зі схилом дальшої третьої тераси (остання тераса вкрита вже льосом, під льосом переходять алювіяльні піски). Це зниження має назву притерасового зниження. Крім гіпново-осокових болот, у згаданому зниженні ще лежать великі озера (найбільші на Харківщині), а в східній частині Харківщини (на схід від долини р. Дінця) також засолонені простори-солончакові або солончаково-солонцеві комплекси. Площа цих гіпново-осокових болот

¹⁾ Треба зауважити, що при опису окремих болот подаються тільки найбільш характерні види. Прізвиська авторів при окремих видах див. Б. Федченко та А. Флеров—„Флора Европ. России“.

значно більша, ніж сфагнових; вона досягає (окремого болота) кілька сот десятин.

Мохове вкриття цих гіпново-осокових болот утворюють зелені мохи гіпни (переважно з роду *Drepanocladus*), а трависте—осоки, переважно *Carex teretiuscula*, *C. lasiocarpa*, *C. stricta*, *C. paradoxa* та інші.

Гіпново-осокові болота, мабуть, и утворилися після заболочування великих, але неглибоких озер, що й тепер трапляються біля цих болот у вищезгаданому притерасовому зниженні (Є. Лавренко, №№ 13, 9).

Такі загальні відомості про сфагнові та гіпново-осокові болота.

Нижче подається перелік цих болот у межах колишньої Харківщини, з відомостями що до рослинності та стратиграфії цих болот. Його подано з метою з'ясувати ті болота, що їх треба було-б взяти під охорону. Окремі болота в цьому спискові розподілено по окремих долинах річок, починаючи з північного заходу колишньої Харківщини. В дужках подається відповідну літературу (див. окремий список в кінці роботи).

Долина р. ПСЛА

1 (35)¹⁾. „Рибне болото“ в Низовському бору, біля с. Низи. Притерасове зниження в межах другої тераси. Гіпново-осокове болото; розроблюється на торф. Рослинність дуже знищується від худоби. Визначено: *Comarum palustre*, *Menyanthes trifoliata*, *Lysimachia vulgaris*, *Scutellaria galericulata*, *Lycopus europaeus*, *Galium palustre*, *G. uliginosum* (К. Залесский, № 5).

2 (1). Гіпново-осокове болото біля с. Кудиновки. Друга тераса тут дуже вузька. По деяких місцях майже безпосередньо за болотом починається перша (лукувата) тераса (заплавина) р. Псла. Болото доходить до схилу 3-ої тераси. Довжина болота коло верстви. Ще на початку першого десятиріччя поточного століття його було висушено. Заросло кущами *Salix rosmarinifolia*; поодинокі *Betula pubescens*, та сосни. Мохове вкриття: *Hypnum vernicosum* Lindb., *H. Sendtneri* Sch.?, *Bryum capillare* L. Трависте вкриття переважно з осок (*Carex limosa* та *C. lasiocarpa*). Ще трапляються *Aspidium Thelypteris*, *Calamagrostis lanceolata*, *Eriophorum gracile*, *E. angustifolium*, *Stellaria crassifolia*, *Comarum*, *Menyanthes*. Грубізна торфових покладів на цьому болоті перевищує 3 метри. Торф гіпново-осоковий, що підстиляється лімнантичним озерним відкладанням та озерним мергелем (Г. Ширяєв, № 24).

3 (2). Сфагнове болото біля Лебединого озера (праворуч від шляху м. Лебедин-Лебедине озеро). Піски коло болота з бором. Болото місцями оточено заростями осок (*Carex lasiocarpa*) та *Equisetum Heleocharis* у воді. На болоті: *Eriophorum angustifolium*, *Drosera rotundifolia*, *Comarum*, *Menyanthes*, *Galium trifidum* (Г. Ширяєв, № 24).

4 (3). Сфагнове болото, що лежить у затоці „Великого озера“ („Большое озеро“); поміж с. с. Будилки та Боровенька (12 верст на S від м. Лебедина). Велике озеро оточено пісками з бором. Довжина озера=150-200 саж. Зі сходу з ним межують вільшаники з березою. Озеро заростає рогозою, кугою, *Nuphar* та інші.

Це сфагнове болото—типова сфагнова „сплавина“, 60-70 кв. саж. площ., з товщиною торфу до одного метру. Дно озера під сплавиною на

¹⁾ Перше число — порядкове; друге (в дужках) — посилає до відповідного числа на мапі № 1. Мапу поширення сфагнових та гіпново-осокових болот було видруковано в моїй роботі—„Сфагновые торфяники Харьковск. губ.“, „Вестн. Торф. Дела“ (№ 12 літературн. реєстра). На жаль, під час складання цієї роботи у мене не було цитованої роботи; можливо, що в деяких випадках числа болот попередньої та теперішньої мап не збігаються.

глибині 2 метри. На сплавині поодинокі невеличкі березки та сосни.¹ В зіллястім вкритті є в значній кількості *Vaccinium Oxycoccus* та инш.: *Eriophorum gracile*, *Sparganium minimum*, *Drosera rotundifolia*, *Galium trifidum*.

У воді у берера *Aldrovanda vesiculosa* (Г. Ширяєв, № 24).

5 (4). **Невеличка сфагнова „сплавина“ у другій затоці „Великого“ озера** значно бідніша на рослинність. Немає *Vaccinium Oxycoccus* (Г. Ширяєв, № 24).

6 (5). **Невеличке сфагнове болото в зниженні проміж дюнами, там-же.** Товщина торфу—1 метр. Під торфом вода. Тут сплавина вже затянула поверхню озера, лише в одному місці залишилось „вікно“ з водою, де плаває *Aldrovanda*. Болото густо заросло сосною та березою. З зіллястої рослинності переважають *Carex limosa* та *C. lasiocarpa*. Ще трапляються: *Eriophorum vaginatum*, *E. gracile*, *Salix myrtilloides* та инш. (Г. Ширяєв, № 24).

7 (6). **Сф. бол. „Моховате“, коло с. Бобріка** (на півн. захід), біля 1-шої тераси р. Псла. Невелике: кілька десятків сажень у поперек. Воно дуже забруднено та витолочено худобою. По кочках пошкоджені подушки сфагнуму. Розкидані березки та сосни. В зіллястій рослинності: *Vaccinium Oxycoccus*, *Menyanthes* та инші вульгарніші форми. (Г. Ширяєв, № 24).

Долина р. ВОРСКЛА

8 (7). **„Озеро Свиняче“ в Литовському бору, коло с. Литовки (околиці м. Охтирки)**¹. Озеро цілком затянута сфагнувою сплавиною, що колишеться під ногами. Трапляються: *Scheuchzeria palustris*, *Salix myrtilloides*, *Drosera rotundifolia*, *Vaccinium Oxycoccus* та инш. (К. Залесский, № 5; К. Залесский, № 4, стор. 115, 126, 134).

9 (8). **„Озеро Рибне“, там-же.** На водну поверхню озера наростає сфагнова сплавина, позбавлена ще характерних форм сфагнових болот (К. Залесский, № 5).

10 (9). **„Литовське болото“, там-же.** Гіпнове болото, що колишеться під ногами (гіпнова сплавина) (К. Залесский, № 5).

11 (10). **„Озеро Соснове“ на захід вод Охтирки.** За зібраними відомостями, на цьому болоті трапляється *Vaccinium Oxycoccus* (К. Залесский, № 5; К. Залесский, № 4, стор. 135; В. Гурский, № 3).

Долина р. МЕРЛА

12 (а). **Декілька сфагнових болот трапляється в Краснокутському бору (околиці м. Краснокутська).** А. Наумов (№ 17, стор. 23 окр. відб.) пише про ці болота так: „Особенно много их (торфяных болот—Е. Л.) попадает в окрестностях Красного Кута; незначительное понижение уровня почвы уже вызывает появление *Sphagnum*. Обилие прекрасно развитого торфа, достигающего значительной мощности, навело на мысль местного помещика г. Каразина заняться его разработкой... На этих болотах я встречал в изобилии растущими: *Vaccinium Oxycoccus*, *Eriophorum latifolium*.²) Кроме того, тут часто попадалась кустарниковая береза, по всей вероятности *B. alba*“.

13-14 (11-12). **Два сфагнових болота в Рублівському бору, біля ст. Рублівки** (на схід від неї). За Наумовим (№ 17, стор. 51, 52, 70) трапляються на цих болотах: *Eriophorum latifolium*, *Carex filiformis* L. (= *C. lasiocarpa*), *Drosera rotundifolia*.

¹) Це болото, як і два дальші, містяться в притерасовому зниженні (на другій терасі), що лежить біля 3-ої тераси.

²) Проф. В. Талієв на цих болотах подибував пізніше *Eriophorum vaginatum*.

Долина р. ЛОПАНИ

15 (13). **Напівобсушене сфагнове болото в хут. Бережному (околиці с. Деркачі, Харк. округи).** Площа—коло $\frac{1}{2}$ десят. Одна канава перехрещує болото вздовж; крім того, канали оточують із чотирьох боків болото, яке має форму прямокутника. Сфагнум залишився на цьому болоті тільки в центрі, де на ньому ростуть *Carex teretiuscula* та *G. lasiocarpa*. Більшу частину площі болота вкрито заростями *Comarum palustre* (*Comaretum*) та почасти *Lysimachia thyrsoflora*. Крім того, *Eriophorum angustifolium*, *Utricularia minor*. У воді периферичної канави: *Potamogeton acutifolius* та *P. gramineus*.

Місцеві хуторяни казали мені, що на цьому болоті раніш траплялася журавлина ягода (клюква).

Товщина торфу—206 см.: 0-110 см.—сфагн. торф; 110-174 см.—осоковий торф; 174-185 см.—гіпновий торф, 185-206 см.—озерні поклади. Нижче—пісок (Лавренко, № 15).

16 (14). **Сф. болото між хут. Березним та залізничною платформою.** Болото оточено полями. Довжина сфагнового острова—65 метр., ширина—32 метр. По краю болота зарості великих купин, *Carex stricta*, з водою. У воді проміж купинами: *Potamogeton acutifolius* та *P. gramineus*. Серед болота сфагновий острів зазначеного розміру. По сфагновому моху утворюють трависте вкриття осоки (*Carex teretiuscula*—в центрі сфагнового острова та *C. lasiocarpa*—по периферії сфагнового острова). На сфагнумі: *Scheuchzeria palustris* (1 примірн.) *Liparis Loeseli*, *Carex limosa*, *Eriophorum angustifolium*, *E. gracile* та инш.

Товщина торфу та озерного відкладання коло 2 метр. (максимальна) (Лавренко, № 15).

17 (15). **Субфосильне сфагнове торфовище в центрі с. Деркачі** (між „Великою“ вулицею та „Бугаївкою“). Лежить у притерасовому зниженні; на супіскуватій надлуговій терасі, коло третьої тераси, вкритої льосом. Тепер заросло *Acorus Calamus*. В центрі торфовища спостерігаємо таке чергування типів торфу: 1-26 см.—торф'яно-болот'яний ґрунт; 26-70 см.—сфагновий торф; 70-93—осоковий торф; 93-94 $\frac{1}{2}$ —мул; 94 $\frac{1}{2}$ -100—осоковий торф; 100-110—мул; 110-118—гіпновий торф; 118-130—озерне відкладання, 130—? см.—пісок (Лавренко, № 15).

18 (16). **„Журавлине озеро“**—тепер вже розроблене на торфовище, біля Зоотехнікуму (колишня „Сільсько-Господарська Ферма“), поблизу залізничної платформи „Лозовенька“. Геоморфологічні умови такі самі, як і попереднього болота. Це болото раніше займало коло 26 десятин (Колесов, № 10, ст. 11). В минулі часи на цьому болоті траплялись такі види, характерні для сфагнових болот: *Eriophorum vaginatum* (гербарій Черняєва), *Drosera rotundifolia*, *Vaccinium Oxycoccus* (Наливайко, № 16; 88, 166 стор. Белецький, № 2, стор. 12).

Тепер на болоті трапляються звичайні болот'яні трави (між иншим *Carex vesicaria*, *C. lasiocarpa*, *Calamagrostis lanceolata*).

19 (17). **„Клюквене болото“ біля Харкова, між Основою та хут. Дудківкою** (за Скуридиним млином). В минулому болото це було оточене сосновим бором, тепер воно лежить серед голих пісків, а бір вже цілком знищено. По пісках розкидано багато болотець, де переважають купини *Carex stricta*. „Клюквене болото“ міститься біля полотна Балашовської (Південно-Східня) залізниці. Серед болота лежать два сфагнові острови. На островах переважають такі види сфагнуму: *Sphagnum obtusum* Warnst. та *Sph. subbicolor* Hampe (визначення акад. О. Фоміна). В зіллястому вкритті переважає осока—*C. lasiocarpa* та

Calamagrostis lanceolata. Раніш тут росло багато журавлиної ягоди, тепер її мало. Крім того, ростуть: *Eriophorum angustifolium* E. *vaginatam*, *Drosera rotundifolia*, *Comarum*, *Menyanthes*, *Galium trifidum* та інші.

Трапляються подекуди *Phragmites* та *Typha latifolia*. З кущів на болоті більш-менш поодинокі трапляються *Salix aurita*, *S. pentandra* та вільха.

Ці два сфагнови острови оточується осоковим болотом, де переважають купини *Carex stricta*. Поміж купин стоїть вода, де ростуть: *Sparganium minimum*, *S. simplex*, *Potamogeton natans* (переважає), *P. gramineus* (дуже рідко), *Nasturtium amphibium*, *Hottonia palustris*, *Utricularia vulgaris* та інші.

На березі, переважно в східній його частині, теж цікава рослинність. Тут трапляється сфагнум, купини з *Polytrichum* та чудові густі луговини білоуса—*Nardus stricta* (Г. Сиржаєв і Е. Лавренко, № 26; М. Савенков, № 18).

До будови Балашовської залізниці „Клюквене болото“ було досить велике озеро. За словами проф. Питра, на початку п'ятидесятих років минулого століття „Кл. болото“ було таке глибоке, що щуп у 4-5 сажнів не досягав дна, а місцеві мешканці хут. Дудківки та с. Пилипового збирали на ньому журавлину ягоду (клюкву) для продажу (Алексенко, № 1).

В центрі східного сфагнового острова було зроблено свердління: 1-90 см. — сфагновий торф, на глибині 165 см.—дуже водянисте відкладання (мутта); на глибині 185-200 см.—лімнантичне (озерне) відкладання. На місці сфагнових островів раніш було теж осокове болото з *Carex stricta*, що тепер оточує сфагнові острови.

Долина р. У Д И

20 (18). „Велике Феськівське озеро“ лежить в околицях с. Малої Рогозянки, біля залізничної станції Рогозянка та хут. Феськи, на супіскуватій надлуговій (другій) терасі, що вкрита полями.

Озеро невелике. Серед озера лежить гіпново-осокове болото, точніше сказати, гіпново-осокова сплавина. По мохово-гіпновому ковру переважають осоки—*Carex lasiocarpa*, *C. teretiuscula* та *Eriophorum angustifolium*; по периферії сплавини переважають довго-корнякові трави—*Aspidium Thelypteris* та *Comarum*. На одному місці на сплавині невелика зарость кущів *Salix cinerea*. Цю сплавину оточує озеро, у воді якого ростуть *Potamogeton acutifolius*, *P. gramineus* та інші. Коло берега в воді густо розкидані купини *Carex stricta*.

Це яскравий приклад озера, яке заболочується наростанням на водянну поверхню гіпново-осокової сплавини (Лавренко, власні досліді).

21 (19). „Мохове болото“ між с.с. Пересічне та Гаврилівка. Болото лежить у глибокій улоговині, в місці, де піскова тераса долини р. Уди переходить у третю (?). По схилах до болота росте осиковий ліс, що далі від долини (на схід) переходить у дубовий. Болото овальної форми; довжина—170 метрів, ширина в середній частині—90 метр.

Болото трохи осушено, бо в ньому викопана невелика яма, де стоїть вода. Периферія болота занята смугою, де переважають кущі (*Salix cinerea*, *S. aurita*, *S. pentandra*, *Betula pubescens*, *Rhamnus Frangula*) та осоки (*Carex stricta*, *C. elongata* та інші.); а також трапляються *Calamagrostis lanceolata*, *Scirpus silvaticus*.

Більшу (центрально) частину площі болота зайнято травистим вкриттям, де переважають *Calamagrostis lanceolata* та *Carex lasiocarpa*. Сфагнове вкриття (*Sphagnum amblyphyllum* Russ. та *S. recurvum* P. de B. за

визначенням академ. О. Фоміна), за дослідями 1916-20 р., вкривало не всю центральну частину болота, а приблизно коло $\frac{2}{3}$ її. Розкидані поодинокі кущі та дерева вищезгаданих порід та осики. На болоті ще трапляються: *Carex limosa*, *Scheuchzeria palustris*, *Malaxis paludosa*, *Eriophorum vaginatum*, *E. gracile*, *E. angustifolium*, *Drosera rotundifolia*, *Vaccinium Oxycoccus*.

В центрі торфовища було зроблено свердління, що дало такі дані: 0-115 см.—сфагновий торф; 115-260—вода; 260-285—сфагнова мутта (мул); 285-326—лімнантичне (озерне) відкладання; 326—?—пісок.

Колись на місці цього торфовища було озерце, яке потроху затигнулося сфагновою спливиною (П. Наливайко, № 16; Г. Тимофеев, № 19; К. Угринский, № 20; Н. Федоровский, № 21; Е. Лавренко, № 15).

22 (20). Болото біля хут. Шпаки, в околицях Куряжа („Большое торфяное болото, с большим островом посредине“ (Наливайко, № 16). По берегах болота ольхові кущі: між кущами трапляється *Drosera rotundifolia*. За словами Г. Ширяєва, це болото трохи менше за вищезгадане „Клюквене“.

23 (21). Маленька сфагнова сплива в озерці, що лежить коло південної околиці предмістя Харкова-Новоселівки. На північ од озерця—садиби Новоселівки, на схід—полотно Північно-Донецької залізниці, на захід та південь—голі піски, що далі колись були вкриті Григоровським бором, тепер майже зовсім знищеним.

Озеро: довж.—105 метрів, ширина—50-55 метр. Береги витопані, майже зовсім обголені від рослинності. Сплавина має форму чотирьохкутника: довж.—46 метр., шир.—40 метр. Вона плаває по поверхні озера з місця на місце в залежності від напрямку вітру. Як і береги озера, сплавина також засмічена. Сфагнове вкриття утворено *Sphagnum amblyphyllum*, переважно окремими подушками. У травистому вкритті осоки: *Carex lasiocarpa*, *C. canescens*, *C. elongata*; багато також: *Aspidium Thelypteris*, *Calamagrostis lanceolata*. Трапляються ще: *Eriophorum vaginatum*, *Galium trifidum* та инш. Багато на сплавині кущів *Betula pubescens*, *Populus Tremula*, *Salix cinerea*, *S. aurita*, *Rhamnus Frangula*.

В залежності від того, які кустарні види переважають, можна відзначити такі асоціації: *Betuleto—Cariceto—Sphagnetum* та *Saliceto—Cariceto—Sphagnetum*.

По периферії сплавини зарості *Glyceria spectabilis*, *Phragmites communis* та *Typha latifolia*. В одному місці по закраїні сплавини трапляються зарості гідрофільних бур'янів *Bidens tripartitus* та *Polygonum minus*.

В центрі сплавини було зроблено свердління, що дало такі наслідки: 0-100 см.—сфагновий торф, 100-150—вода, 150-188—лімнантичне (озерне) відкладання, 188—? см.—пісок (Лавренко, № 15).

24 (22). Маленьке сфагнове болотце (декілька десятків кв. саж.) по південній периферії купинистого болота (де переважають купини *Carex stricta*), з водою; на захід від Щербачівського бору, проміж хут. Дудківка та с. Жихор. Цей кочкарник, з периферичним *Sphagnetum* 'ом, оточують піски, на яких порозкидані групи молодих сосон та часті зниження з болотцями, де переважають купини *Carex stricta*.

Піонерами наростання цього сфагнового ковра на осокове болото є довго-корняковий вид *Comarum palustre*, потім іде *Carex lasiocarpa*, і нарешті сфагнова сплавина з бідною рослинністю: *Carex lasiocarpa*, *Bidens tripartitus* та инш.

По сусідству, по берегу болот-озерець, що з *Carex stricta*, також трапляються сфагнові подушки, але не такі великі, як у вищезгаданому випадкові (Лавренко, власні досліди).

25 (23). **Сфагнове болото між с. Безлюдівкою та с. Васищево** (на півверсті від першого). Болото оточено городами з полуницею. Розмір його менший, ніж Клюквеного. На ньому трапляються: *Malaxis paludosa* (гербарій Черняєва), *Drosera longifolia*, *D. rotundifolia*, *D. longifolia* x *rotundifolia*, *Vaccinium Oxycoccus* (Ширяєв, № 25).

Долина р. С. ДІНЦЯ

26 (36). **Сфагнове болото, що виникає в околицях с. Печеніги.** Тут коло села друга піскова тераса (що прилучається до правого берега долини р. Дінця) вкрита бором, де розташовані болотяні вільшаники та заболочувані озерця.

На березі одного з них ми бачимо такий розподіл рослинності. По лукуватому березі трапляються подушки сфагнуму та *Polytrichum*, ще *Agrostis vulgaris*, *Stellaria glauca* та инш. Далі йде пояс *Carex stricta* + *Comarum palustre*; ще далі рідкуватий болотяний вільшаник, де в травистому вкритті переважають *Carex lasiocarpa* + *Aspidium Thelypteris*. Тут трапляються подушки сфагнуму, на одній з них знайдено *Drosera rotundifolia*.

Ближче до води зарості *Aspidium Thelypteris*, що являють собою вже сплавину. Піонер наростання *Comarum*; за ним уже йде *Aspidium Thelypteris*. У воді озерця *Potamogeton natans*, *P. acutifolius*. Маленькі заточки переповнені *Riccia fluitans*, *Hydrocharis morsus ranae*, *Utricularia vulgaris* (Лавренко, власні досліді)¹⁾.

27 (24). **Сфагнове болото (сплавина) по північно-східній периферії Бишкінського бору, в околицях с. Зміївського Лиману.** Довжина сплавини—58 метр., шир.—42 метр. Ця сплавина вкриває біля $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{4}$ площі цілого озерця. Тут ще є зовсім маленька сплавина. Озерце майже не заросло. На сфагновій сплавині переважає *Carex lasiocarpa*. Ще трапляються: *Sparganium minimum*, *Eriophorum angustifolium*, *E. gracile*, *Carex canescens*, *Drosera rotundifolia*, *Utricularia minor*, *Galium trifidum*. На периферії сплавини переважають довго-корнякові трави: *Carex lasiocarpa* (найбільш), *Comarum palustre*, *Lysimachia thyrsiflora* та почасти *Aspidium Thelypteris*, *Leersia oryzoides*.

У центрі сплавини зроблено свердління: 0-50 см.—сфагнов. т., 50-112—вода, 112-120—мутта, 120-140—лімнантичне відкладання, нижче пісок²⁾.

28 (25). **Друга сф. сплавина** (в другому озерці), **там-же.** Сфагнова сплавина (довж.—36 метр., шир.—12 метр.) вкриває майже цілу поверхню малого неглибокого озерця. На сплавині *Carex lasiocarpa* (переважає), *Sparganium minimum*, *Drosera rotundifolia* та инш.

Свердління: 0-54 см.—сф. т., 54-100—вода, 100-110—мутта, 110-160—лімнантичне відкладання; нижче пісок.

29 (26). **Третя сфагнова сплавина** (в третьому озерці), **там-же.** Такого самого типу, як попередня. Площа—10-20 кв. саж. Переважає *Carex lasiocarpa*; трапляється, між иншим, *Galium trifidum*.

30 (27). **Четверта сфагн. сплавина** (в четвертому озерці), **там-же.** Довж.—34 метр., ширина—21 метр. Як і дві попередні, займає більшу частину озерця. Переважає на сфагновому коврі *Carex lasiocarpa*; трапляються—*Drosera rotundifolia* та *Galium trifidum*. У воді озерця утворює зарості—рідкий очерет—*Scirpus radicans* (єдине знаходище на Харківщині).

В центрі свердління: глибина—1-1,30 метр.; 0-62 см. сф. торф, нижче вода, мутта та озерний мул.

¹⁾ Це болото було 1925 р. досліджено автором спільно з проф. Д. Г. Віленським

²⁾ Як і №№ 28—30 з власних дослідів автора.

Останні чотири сф. сплавини є дуже цікавий приклад молодих сфагнових болотець в їхніх перших кроках виникання. Вони вже були відомі альгологу Янушкевичу (№ 27), що працював тут ще 1890 р. Докладно вивчив ці болотця автор цих рядків.

31 (28). **Дрібненьке сфагнове болотце в околицях с. Зміївського Лиману, біля хут. Долгалева**, в листяному гаю, по високому схилу пісків до оз. Лимана.

В цьому гаю, що розкинувся по пісковому схилу, багато виходів ґрунтової солодкої води. З цим зв'язана наявність тут осокових болот, вільшаників та торф'яних луків. В одному місці, де виходить ґрунтова вода, розташовано дрібненьке сфагнове болотце (площа 10-15 кв. саж.). Види сфагнуму тут: *Sph. squarrosum* Pers., *Sph. obtusum* Warnst. v. *riparioides* Warnst. По сфагнуму ростуть: *Calamagrostis lanceolata*, *Eriophorum angustifolium*, *E. gracile*, *Menyanthes trifoliata*. Глибина покладів торфу тільки $\frac{1}{2}$ арш. (Лавренко, № 14).

32 (29). **Велике гіпново-осокове болото „Сухий Лиман“ біля с. Зміївського Лиману** (на північ). Площа — кілька сот десятин. Довж. — 4 верств., ширина в південній частині $2\frac{1}{4}$ вер. Міститься у великій при-терасовій улоговині, в межах другої—піскової тераси, біля схилу третьої, вкритої льосом тераси. Недалечко від цього торфовища, на захід, є Задонецький бір. Проміж бором та болотом, на піску—поля. Третя тераса так само вкрита полями.

В цій великій улоговині, на південь та південний схід від цього „Лиманського Сухого Лиману“, є декілька великих озер, що перебувають у різних стадіях заболочування. Це озера: Комишувате, Чайка, Великий Лиман. Далі за великим Лиманом лежить ще одне велике гіпново-осокове болото — „Андріївський Сухий Лиман“.

У рослинному вкритті „Лиманського Сухого Лиману“ можливо відзначити декілька асоціацій.

В найбільш південній частині торфовища біля с. Лиману є декілька знижень з водою. У воді трапляються зарості *Scirpus lacustris*, а по периферії цих озер, з боку торфовища, зарості *Phragmites communis*.

Переважають дві асоціації: 1) ас. *Carex stricta*, 2) ас. *Drepanocladus* sp. + *Carex teretiuscula* + *C. lasiocarpa*. Перша ас. займає східну частину болота, а друга західну та почасти північно-східну. У першій ас. гіпнові зелені мохи не відіграють значної ролі, з осок переважає *C. stricta*. У другій, навпаки, гіпнові мохи вкривають ґрунт суцільно. В зіллястому вкритті переважають дві осоки—*C. teretiuscula* та *C. lasiocarpa*, трапляється багато також і *C. stricta*.

В північно-західній частині болота досить значну площу вкриває 3) ас. *Carex stricta* + *Salix rosmarinifolia*, де поруч із зазначеною осокою трапляється багато кущів дрібної лози—*Salix rosmarinifolia*. В цій ас. є багато *Aspidium Thelypteris*.

В північній вузькій частині болота ще є дві асоціації, що займають невеличкі площі. 4) ас. *Drepanocladus* sp. + *Carex teretiuscula* + *Salices* + *Betula pubescens*. Мохове вкриття розвинуто добре. В травистому переважає *C. teretiuscula*, трапляється також *C. paradoxa*. Розкидані кущі *Salix rosmarinifolia*, *S. pentandra*, *S. cinerea* та *Betula pubescens*.

Тут займає ще меншу площу 5) ас. *Carex lasiocarpa* + *Salices* (види див. вище), де гіпнових мохів майже немає.

Периферію торфовища, де торф'яний ґрунт по осені підсихає та вибиває його худоба, займає 6) ас., де переважає *Agrostis alba*.

Ще на болоті трапляються: *Calamagrostis neglecta*, *Eriophorum gracile*, *Stellaria crassifolia*, *Utricularia minor*, *U. intermedia*.

В центрі торфовища, серед ас. *Carex stricta*, свердління дало таку картину: 0-20 см.—сучасний ґрунт болота, 20-55—гіпновий торф (на глибині 30-40 см.—значна домішка сфагнуму), 55-70 см.—очеретовий торф, 70-115—гіпновий торф (на глибині 85-100 см. з домішкою сфагнуму), 115-130—лімнантичне відкладання, 130-166 (—?) см.—озеровий мергель.

Вищенаведені відомості зібрав я 1920 р. Це болото я ще відвідував 1925 р. Воно вже було висушено, а рослинність була значно вибита худобою. (Див. також М. Клоков та Є. Лавренко, № 9).

33 (30). **Велике гіпново-осокове болото — „Адріївський Сухий Лиман“ біля с. Андріївки.** Про геоморфологічні умови див. № 32. Я досліджував його 1920 р. один раз (25/V 1920 р.). Загальний тип такий же, тільки кількість асоціацій, як видно, тут значно менша, ніж на попередньому болоті. Площа—кілька сот десятих, але воно менше попереднього. По південній та західній периферії болото окопано канавами, де стоїть вода та ростуть зарості *Scirpus lacustris*, *Glyceria spectabilis* та купини *Carex stricta*. На торфовищі, біля канав, переважає *C. stricta*. Далі ми бачимо суцільне вкриття зелених гіпнових мохів та *C. teretiuscula*, до якої домішуються *Carex stricta* і *C. intermedia* та инш. Цей тип рослинності переважає.

У північній частині болота ми подибуємо зарості *Phragmites communis*, до якого по межі з вищезгаданим гіпново-осоковим вкриттям домішуються, утворюючи другий позем, осоки *Carex lasiocarpa*, *C. intermedia* та инш. види. Найбільш цікаві види на болоті: *Eriophorum gracile*, *Stellaria crassifolia*, *Utricularia minor* (досить часто)¹⁾.

34 (с). **Сфагнові болотця коло ст. Червоний Лиман, Донецьких залізниць.** Тут піски другої тераси долини Дінця почасти вкриті бором, почасти заросли пісковою рослинністю. Порозкидані по зниженнях березові гайки, озерця та осокові болота з купинами *Carex stricta*. У воді між купинами—*Spartanium minimum*. По берегах цих болот та почасти по їхній закраїні трапляються сфагнові скупчення, площею від кілька кв. саж. до 10-20 кв. саж. На сфагнумі *Carex canescens*, *Drosera rotundifolia*, *Lysorodum inundatum* (М. Клоков, № 8).

1923 року в околицях зазначеної станції, у виїмці біля полотна залізниці, я спостерігав велику кількість подушок сфагнуму, що безперечно тут з'явився недавно. В цій виїмці траплялось багато північних видів, між иншим, *Drosera rotundifolia* (на сирому піску).

Долина Р. ОСКОЛА

35 (31). **Гіпново-осокове болото біля хут. Кучерівки, в околицях м. Куп'янська.** Лежить у притерасовій котловині, на другій пісковій терасі, в місці, де ця тераса межує з третьою терасою. Болото тягнеться з півночі на південь; площа його кілька сот десятих.

По периферії болота містяться вільхові гаї. На торфовищі переважає ас. *Hypnetum caricosum*: головні компоненти цієї ас.—*Drepanocladus* sp., *Carex stricta* та *C. teretiuscula*, багато ще *Agrostis alba*. Ще трапляються такі види: *Phragmites communis*, *Eriophorum angustifolium*, *E. gracile*, *Comarum*, *Menyanthes* та инш.

По багнястому вільшанику, що росте по східній периферії болота, кущі (крім вільхи)—*Salix cinerea*, *S. pentandra*, *Betula pubescens*; багато

¹⁾ В цьому районі я ще спостерігав гіпново-осокову сплавину в оз. В. Лимані. В його східній частині, біля берегу. На цій сплавині по гіпновому покриві переважає *Carex teretiuscula* та почасти *Agrostis alba*. Цікаво, що тут подекуди на гіпнумі виникли невеличкі подушки сфагнуму (Лавренко, № 14).

Aspidium Thelypteris. Біля вільшаника, проміж купинами *Carex stricta*, знайдено багато *Parnassia palustris*.

В центрі болота грубізна покладів торфу перевищує 2 метри (Є. Лавренко—власні досліді). М. Клоков (№ 8).

36 (32). **Сфагнове болотечко біля с. Кучерівки, в околицях м. Куп'янська.** Міститься поруч із вищезгаданим гіпново-осоковим болотом (на захід від нього).

Це болото розташовано в зниженні проміж пісків і вкрито переважно купинами *Carex stricta*. В центрі цього осокового болота лежать два окремі сфагнові болота. В час досліді (1/IX 1922) болото було цілком без води, але весною воно буває наповнено водою; згадані сфагнові острова являють у той час справжні сплавини. Проміж купинами *C. stricta* багато *Leersia oryzoides*; ще: *Comarum*, *Juncus alpinus* та инш. По сплавинах на сфагнумі переважають: *Carex lasiocarpa* та *Comarum*. Багато ще: *Aspidium Thelypteris*, *Agrostis alba*. В меншій кількості: *Equisetum Heleocharis*, *Epilobium palustre*, *Menyanthes*, *Galium trifidum* та инш. Свердління сфагнового острова дало такі наслідки: 0-26¹/₂ см. — сфагновий торф, 26¹/₂-50¹/₂ — осоковий водянистий торф, що нижче переходить в озерне відкладання; 50¹/₂-81 — чорне озерне відкладання (Є. Лавренко, власні досліді). М. Клоков (№ 8) згадує для цього болота: *Liparis Loeseli*, *Orchis incarnata*, *Drosera rotundifolia*.

Долина р. КРАСНОЇ

У долишній течії р. Красної, в околицях с. Крем'яне є в межах її другої тераси великі піскові площі, що далі на схід переходять так само у великі піскові обшири другої тераси р. Дінця.

По цих лівобережних пісках р. Красної трапляються окремі участки соснового бору та багато знижень, зайятих вільховими гаями, болотами, з перевагою купин *Carex stricta*, сфагновими болотами та луками з північною рослинністю.

37 (33). **Сфагнове болото в околицях с. Крем'яного** (між роз'їздом Бунчужне та с. Крем'яне), невеличкого розміру. Болото оточено пісками. По краю болота у воді зарості купин *Carex stricta*. Проміж купинами — *Sparganium minimum* та *Potamogeton natans*. Значно більшу площу болота займає сфагновий острів. Сфагновий покрів по краю колихається під ногами, далі до центру воно більш стає. По сфагнуму переважає *Carex lasiocarpa*. В значно меншій кількості: *Aspidium Thelypteris*, *Drosera rotundifolia* (1 прим.), *Menyanthes trifoliata*. По болоту розкидано кущі берези (иногда густо) та *Salix aurita* (Лавренко, власні досліді).

38 (34). **Сфагнове болото поруч з вищеописаним**, разів у два менше проти останнього.

По краю також осокове болото (*Carex stricta*), з водою. Зарості берези, вільхи та *Salix aurita* в центрі дуже густі. В густих заростях цих кущів на сфагнумі майже нічого немає. Ближче до країв сфагнової сплавини з'являються зарості *Carex lasiocarpa* та *Aspidium Thelypteris* і *Menyanthes trifoliata*.

По берегах подібних болот та взагалі осокових болот (з *C. stricta*) тут часто трапляється *Viola palustris*, яка в межах колишн. Харківщини відома ще з околиць с. Бобрик, в межах колишн. Лебединського повіту (Є. Лавренко, власні досліді).

39 (b). За словами М. Клокова, що вперше знайшов **сфагнові болота в околицях с. Крем'яне**, тут є коло десяти подібних болот. Дуже часто сфагнум трапляється по берегу деяких осокових болот, а також по вільшаниках. Крім вищезгаданих, для околиць с. Крем'яне за

дослідами М. Клокова (№ 7 та № 8), можна ще вказати такі болотні північні форми: *Ophioglossum vulgatum*, *Lycopodium clavatum*, *Sphagnum minimum*, *Molinia coerulea*, *Eriophorum angustifolium*, *E. gracile*, *E. latifolium*, *Carex paradoxa*, *Liparis Loeseli*, *Orchis incarnata*, *O. coriophora*, *Epipactis palustris*, *Drosera rotundifolia*, *Rubus saxatilis*, *Comarum*, *Hypericum quadrangulum*, *Menyanthes*, *Utricularia minor* та інші. Тут відомо 4 види сфагнуму (акад. О. Фомін). У лісі, вже понад Дінцем, у рівчаку, знайдено було *Calla palustris* (М. Клоков, *ibid*).

З вищеописаних болот на безумовну охорону заслуговують деякі сфагнові болота, тим більше, що через свою незначну площу, вони не мають ніякого господарського значіння. Це насамперед, такі болота: 1) болота біля с. Будилки на Лебединщині (№ № 3, 4, 5), 2) сфагнове болото—„Свиняче“ у Литовськiм бору, в околицях м. Охтирки (№ 7), 3) сфагнове болото—„Мохове“, між с. Пересічне та Гаврилівкою на Харківщині (№ 19, якщо це болото ще остаточно не знищено), 4) „Клюквене“ болото біля Харківa (№ 17), 5) сфагнові болота-сплавини по східньому узлісся Бишкінського бору, в околицях с. Зміївського Лиману (№ 24-27), 6) сфагнове болото в околицях м. Куп'янська (№ 32), 7) сфагнові болота, в околицях с. Крем'яне на Куп'янщині (№ 33, 34, б).

Останні болота треба також зберегти от знищення.

Охорона цих болотечок дуже проста: 1) не розроблювати на торф, 2) не випасувати, 3) не косити траву та 4) не збирати сфагнум.

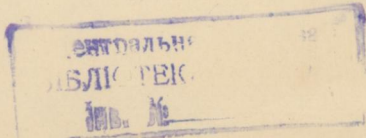
Особливе значіння ці болотечка мають для шкільних та загально-освітніх екскурсій, як міста, де в межах нашої степової або лісо-степової природи можна демонструвати велику кількість представників північної так званої таєжної природи.

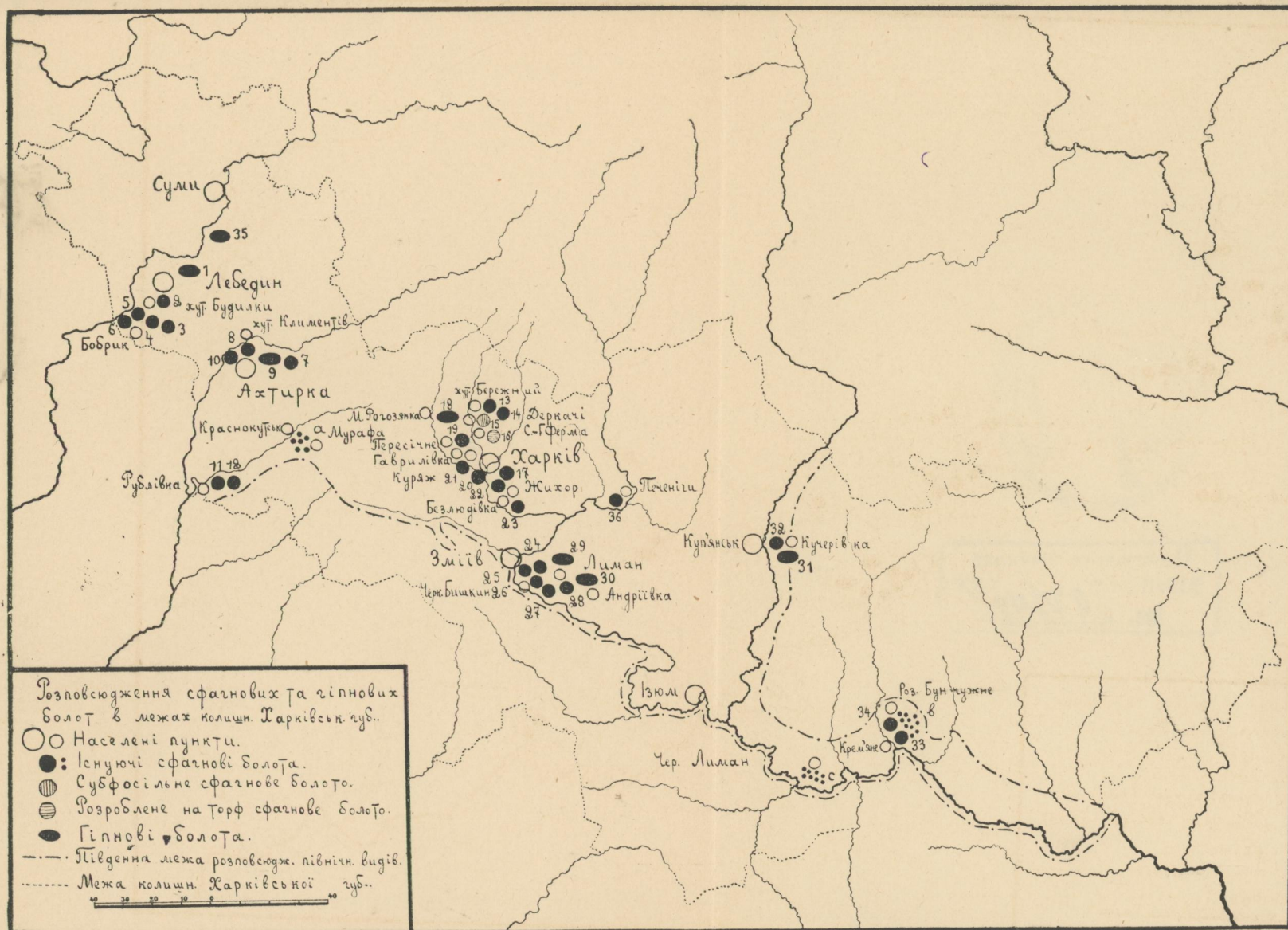
25-XII. 1926 р. Гербарій Харківського
Ботанічного саду.

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. М. А. Алексенко. „Мхи“. „По окрестностям Харькова“. „Опыт естественно-исторического путеводителя“. Изд. Студенч. Кружка Натуралистов. 1916. Харьков.
2. П. Белецкий. „Материалы к познанию фауны моллюсков России. I. Моллюски кл. Gastropoda Харьковской губ.“. Тр. Харьк. Общ. Испыт. Прир. Т. XLIX. 1918. Харьков.
3. В. Гурский. „К сведениям о природе Харьковской губернии“. Бюлет. Харьк. Общ. Любит. Прир. 1913. № 5, стр. 40. 1913. Харьков.
4. К. М. Залесский. „Первые сведения о флоре Сумского уезда, Харьковской губ.“. Тр. Харьк. Общ. Испыт. Прир. Т. XLVII. 1914. Харьков.
5. К. М. Залесский. „Экскурсионные дневники по Сумск., Лебединск. и Ахтырск. у. у., Харьковск. губ.“. (Рукопись).
6. Н. Я. Кац. „Sphagnaseae Харьковской губ.“. Журнал Русского Ботанического Общества. Т. 9 (1924). Москва—Ленинград. 1925.
7. М. В. Клоков. „Замечательный уголок северной природы на юге Харьковской губернии“. Бюлет. Харьк. Общ. Любит. Прир. 1916. № 1. Харьков.
8. М. Клоков. „Про північну рослинність на південному сході Харківщини“. Український Ботаничний Журнал. Том II (рік 1924). 1924. Київ.

9. М. Клоків і Е. Лавренко. „Рослинність Донбасу (ботаніко-географічні досліді на південно-східній Україні за останні роки)“. Червоний Шлях. 1924. Ч. 8—9. Харків. 1924.
10. А. А. Колесов. „Поемные луга. Основы для ухода и коренных улучшений на них“. Издание Харьковск. Сельско-Хоз. Общества. Харьков. 1899.
11. Е. М. Лавренко. „Сфагновые торфяники Харьковской губ.“. „Дневник I-го Всероссийск. Съезда Русских Ботаников в Петрограде“. № 3, стр. 25 (Автореферат). Петроград. 1921.
12. Е. М. Лавренко. „Сфагновые торфяники Харьковской губ.“. Вестник Торфяного Дела. 1922. № 1—2. Москва. 1922.
13. Е. М. Лавренко. „Болота Харьковской губернии“. Сельско-Хозяйственная Жизнь. 1922. № 4—8. Купянск. 1922.
14. Е. М. Лавренко. „Растительность озера Змиевского Лимана, Харьковской губ.“. Природа и Охота на Украине. 1924. № 1—2. Харьков. 1924.
15. Е. М. Лавренко. „Материалы к изучению сфагновых болот Харьковской губ. (Сфагновые болота Харьковск. окр.)“. Печатается в „Биологическом Сборнике“. Екатеринослав.
16. П. Н. Наливайко. „Список дикорастущих и одичалых цветковых и высших споровых растений, собранных в городе Харькове и его окрестностях в 1891—97 г. г.“. Тр. Харьк. Общ. Испыт. Прир. Т. XXXIII. Харьков. 1899.
17. А. И. Наумов. „Флора окрестностей с. Рублевки, Богодуховского уезда“. Тр. Харьк. Общ. Испыт. Прир. Т. XXXVII. Харьков. 1902.
18. М. Я. Савенков. „Маршруты ботанических экскурсий“. (VI маршрут—Клюквенное болото). По окрестностям Харькова. Харьков. 1916.
19. Г. Е. Тимофеев. „К флоре окрестностей Харькова“. Тр. Харьк. Общ. Испыт. Прир. Т. XXXVIII. Харьков. 1903.
20. К. А. Угринский. „Заметка о некоторых видах Харьковской флоры“. Тр. Харьк. Общ. Испыт. Прир. Т. XLIII. Харьков. 1910.
21. Н. Федоровский. „Торфяное (сфагновое) болото близ с. Гавриловки, Харьковского уезда“. Бюлл. Харьк. Общ. Любит. Прир. 1915, № 3. Харьков.
22. А. В. Фомин. „Торфяные мхи Харьковской губернии“. Вісник Київського Ботанічного Саду. Вип. I. Київ. 1924.
23. Г. И. Ширяев. „Сфагновые торфяники ближайших окрестностей г. Харькова“ (Автореферат). Сборник Студенческого Кружка Натуралистов при Харьковском Университете. В. I. Харьков.
24. Г. И. Ширяев. „Материалы для флоры Лебединского уезда, Харьковской губернии, Ч. II. Долина р. Псла“. Тр. Харьк. Общ. Испыт. Прир. Т. XLIII. Харьков. 1910.
25. Г. И. Ширяев. „Материалы для флоры Харьковской губернии“. Тр. Харьк. Общ. Испыт. Прир. Т. XLVI. Харьков. 1913.
26. S. Sirjaev i E. Lavrenko. „Materialy po izuceniju bolot Charkovskoj gubernii. I. Kljukvennoe boloto v okrestnostjach goroda Charkova“. Prace Moravske Prirodovedecke Spolecnosti. Sv. I, Spis 7, Signatura F. 7. 1924. Brno.
27. А. Янушкевич. „Материалы для альгологии Харьковской губернии. Водоросли группы Лиманских озер Змиевского уезда“. Тр. Харьк. Общ. Испыт. Прир. Т. XXV. Харьков. 1891.

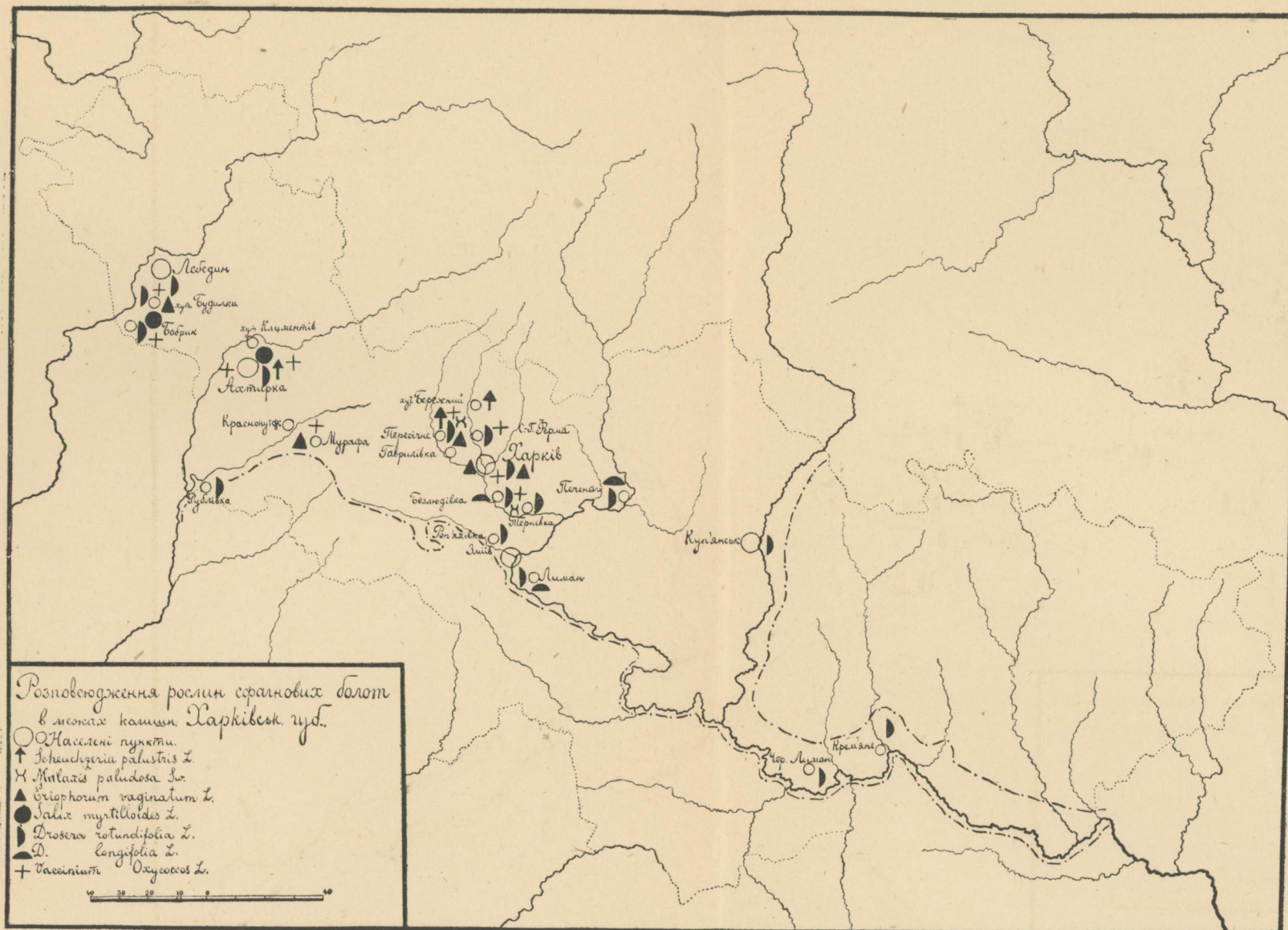

1. Розповсюдження сфагнових та гіпнових болот в межах колишньої Харківської губ.

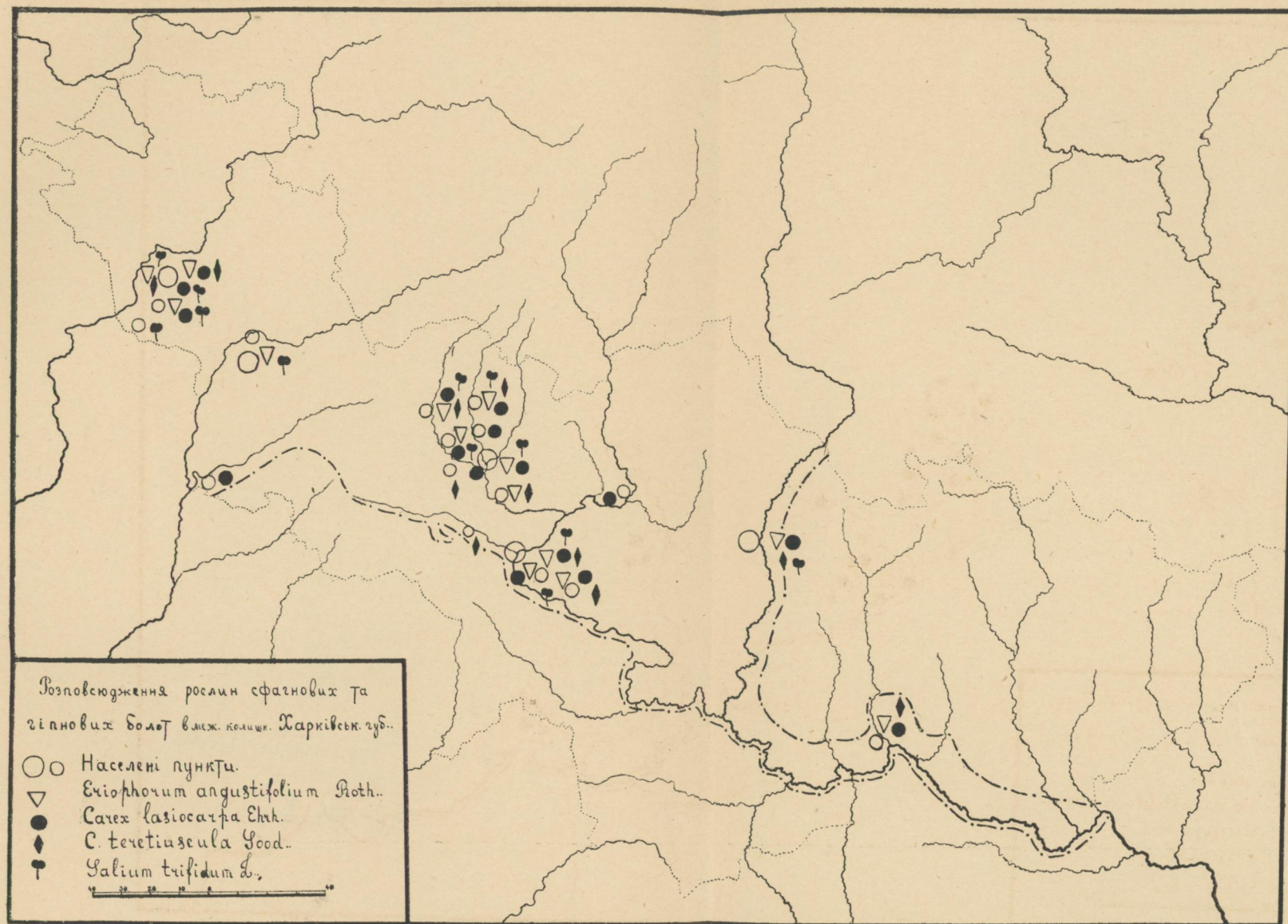
Примітка. Необхідно зауважити, що на цій мапі сфагнове болото біля х. Шпаки, в околицях Куряжа, помічено № 21 [в тексті (в дужках) помилково № 20]; також маленька сфагнова сплавина коло предмістя Харкова — Новоселівки на мапі помічена № 20 [в тексті (в дужках) помилково 21].

Центрально-Научная
Библиотека
№ 1
94980

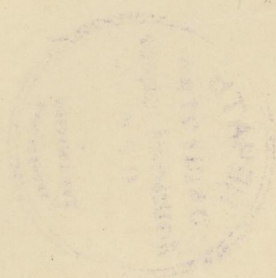
2. Розповсюдження рослин сфагнових болот в межах колишньої Харківської губ.

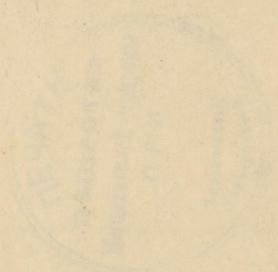
3. Розповсюдження рослин сфагнових та гіпнових болот в межах колишньої Харківської губ.

Центральна Наукова
БІБЛІОТЕКА
ІВ. М.

10

1